

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА

СТРИЖАЧУК Федір Васильович

УДК – 231.01

**РЕНЕСАНС ДОКТРИНИ ПРО ТРІЙЦЮ
У СУЧАСНОМУ ЗАХІДНОМУ БОГОСЛОВ'І**

09.00.14 – богослов'я

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

Київ – 2020

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі богослов'я та релігієзнавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор філософських наук
СОЛОВІЙ Роман Павлович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
професор кафедри богослов'я та релігієзнавства.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
САГАН Олександр Назарович,
Інститут філософії НАН України
імені Г. С. Сковороди,
провідний науковий співробітник Відділення
релігієзнавства;

доктор богослов'я
ЗАВІЙСЬКИЙ Роман Петрович,
громадська організація «Євро-Азійська
теологічна асоціація», науковий консультант;

доктор філософських наук, доцент
ФІЛОНЕНКО Олександр Семенович,
Харківського національного університету імені
В. Н. Каразіна,
доцент кафедри теорії культури і філософії
науки філософського факультету.

Захист відбудеться 26 жовтня 2020 року о 10:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.21 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ–30, вул. Пирогова, 9.

Із дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ–30, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано 23 вересня 2020 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. Б. Остащук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Вчення про Трійцю є основоположною доктриною християнського богослов'я. Розуміння Бога як Трійці є унікальним та вирізняє християнство з-поміж інших монотейстичних релігій. Вчення про Трійцю також було першорядною доктриною у перші століття формування християнського богослов'я. Проте, утвердившись у патристичному богослов'ї, доктрина про Трійцю не здобула належної уваги у подальшому розвитку християнського богослов'я на Заході. А у XIX ст. відбувся глибокий занепад тринітарної доктрини. Доктрину стали вважати неактуальною, незрозумілою, непрактичною. У християнській церкві почали з'являтися унітаристські тенденції у богослов'ї та практиці. Забуття доктрини про Трійцю поширилося на віросповідання та життя пересічних віруючих.

XX ст. характеризується новим відкриттям і відродженням тринітарного богослов'я. Протестантський богослов Карл Барт і католицький мислитель Карл Ранер вказали на важливість доктрини про Трійцю і зробили її центром та вихідною передумовою християнського богослов'я. Ю. Мольтманн, В. Панненберг, Р. Дженсон та ін. розвивали доктрину про Трійцю та обґрунтували її вкоріненість у писаннях Старого і Нового Заповітів та історії спасіння. Вони наголошували на тринітарній структурі християнського богослов'я, вказували на соціальні, політичні та еклезіологічні аплікації доктрини про Трійцю. Наступним етапом розвитку доктрини про Трійцю стало її проникнення в прикладні сфери християнського богослов'я: політичне богослов'я, еклезіологію, літургійне богослов'я, місіологію. В останні десятиліття XX ст. богослови різних конфесійних традицій знову повернулися до доктрини про іманентну Трійцю і сформулювали тринітарну доктрину на нових методологічних засадах.

Початок XXI ст. характеризується загальним визнанням ключової ролі доктрини про Трійцю в академічному християнському богослов'ї. Методологія, герменевтика, структура та зміст богослов'я зумовлюються наново відкритим тринітаризмом. Тринітарне богослов'я проникає в практичну площину. Не лише систематичне богослов'я, а й біблійні дослідження, етика, місіологія, пасторське богослов'я, літургіка перебувають під впливом тринітарних досліджень.

Такий розвиток доктрини про Трійцю та тринітарних особливостей християнського богослов'я добре відомий в академічних богословських колах Заходу. Проте в українському церковному середовищі він майже не відомий. Церковне богослов'я та християнські практики перебувають у стані «забуття Трійці», що було характерним для західного християнства XIX ст. Ренесанс доктрини про Трійцю ще не досліджений в академічному богослов'ї України, тоді як цей процес нового відкриття тринітарного богослов'я вимагає ретельного дослідження та експлікації. Необхідна не лише актуалізація автентичного змісту, структури та мотивів християнського богослов'я, яке у своїй глибинній сутності є тринітарним, а й нове відкриття оригінального тринітарного змісту християнського служіння у церкві та практичної місії у суспільстві.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано у межах науково-дослідної роботи кафедри богослов'я та релігієзнавства факультету філософської освіти і науки Національного

педагогічного університету імені М. П. Драгоманова відповідно до наукової теми «Розбудова академічного богослов'я в умовах освітніх трансформацій в Україні» (U 0117U004903). Окрім того, робота виконана у межах інтегрованої освітньо-дослідницької програми Центру дослідження релігії НПУ імені М. П. Драгоманова «Сучасне протестантське богослов'я», що розробляється і впроваджується спільно з Євро-Азіатською теологічною асоціацією відповідно до додаткової угоди №1 до договору про співпрацю між Національним педагогічним університетом імені М. П. Драгоманова і громадською організацією «Євро-Азіатська теологічна асоціація» від 19 грудня 2015 р.

Метою дослідження є проаналізувати та розкрити історичні передумови, богословський контекст, мотиви та зміст відродження і розвитку доктрини про Трійцю у західному богослов'ї ХХ ст.

Відповідно до поставленої мети, визначаються такі **дослідницькі завдання**:

- розкрити зміст доктрини про Трійцю і показати її унікальність серед світових та національних релігій та вказати на її потенціал для міжрелігійного діалогу;

- прослідкувати формування основних понять доктрини про Трійцю в патристичний період і визначити основний концептуальний та історичний контекст її становлення;

- дослідити концептуальні і практичні проблеми, які постали перед ранньою християнською церквою, і показати як доктрина про Трійцю сприяла їх розв'язанню;

- проаналізувати період «забуття Трійці» та розкрити його передумови і богословські та практичні наслідки;

- дослідити роль К. Барта і К. Ранера у відродженні тринітарного богослов'я та їхній оригінальний внесок у розвиток доктрини про Трійцю;

- оцінити внесок провідних сучасних богословів (Ю. Мольтманн, В. Панненберг, Р. Дженсон, І. Зізіулас та ін.) у розвиток доктрини про Трійцю в ХХ ст.;

- дослідити особливості соціальної концепції Трійці Ю. Мольтманна і окреслити її політичні та еклезіологічні наслідки;

- проаналізувати особливості тринітарного богослов'я В. Панненберга, сформованого у контексті цілісного бачення історії спасіння;

- розкрити зміст концепції тринітарної ідентичності в історичному наративі Р. Дженсона;

- дослідити формування тринітарного персоналізму в богослов'ї І. Зізіуласа, його коріння в тринітаризмі Отців-каппадокійців та його вплив на сучасну еклезіологію;

- проаналізувати вплив сучасного розуміння доктрини про Трійцю на розвиток еклезіології та тринітарного персоналізму ХХ – поч. ХХІ ст.;

- дослідити тринітарне богослов'я Л. Боффа і його значення для створення справедливого і рівноправного суспільства;

- проаналізувати вплив доктрини про Трійцю на сучасне літургічне богослов'я та практику богослужіння і показати особливості тринітарного богослужіння;

- проаналізувати концепцію *missio Dei* в контексті тринітарного богослов'я і показати її богословські наслідки для практичної реалізації християнської місії сьогодні.

Об'єктом дослідження є тринітарне богослов'я.

Предметом дослідження є передумови, контекст та особливості відродження тринітарного богослов'я у ХХ столітті та наслідки цього процесу для богословських теорій та практик християнських конфесій.

Теоретико-методологічні засади дослідження. Дисертаційне дослідження виконане на межі систематичного, історичного та прикладного богослов'я, з урахуванням результатів попередніх досліджень формування доктрини про Трійцю в патристичний період та її розвитку в Середньовіччі, маргіналізації у Новий Час та відродження в ХХ ст. Здійснюючи дослідження, автор дотримувався загальних принципів академічного дискурсу – об'єктивності, позаконфесійності, неупередженості та світоглядного плюралізму. Загальним концептуальним та методологічним підґрунтям для дослідження стали праці провідних дослідників патристичного, середньовічного та сучасного богослов'я. Особливе значення для дисертаційної роботи мали праці таких сучасних теологів як А. Гарнак, Дж. Келлі, Я. Пелікан, Х. Беркхоф, В.-М. Карккайнен, Г. Гонзаліз, К. Велч, С. Павел, С. Гренц, Р. Олсон, К. Холл, Ю. Мольтманн, Е. Фортман, Ф. Дунцель, Б. Студер, Б. Лонерган, Р. Летам, Л. Айрес, Дж. Престіж, Р. Генсон, В. Гаррісон, К. Гантон, В. Лоський.

Розробляючи методологічні засади дослідження розвитку тринітарного богослов'я, автор спирався на методологічні парадигми, розроблені А. Макінтайром, Т. Куном, Г. Кюнгом, Д. Бошем, Дж. Александером, Е. Шілзом, Я. Пеліканом, І. Лакатошем, Л. Лауденом, К. Лілеєм, В. ван Хайстіном. Основою для формування методології дослідження стала методологічна концепція «дослідницьких традицій» філософа науки Ларі Лаудена, яка була застосована до аналізу християнської богословської традиції Крістофером Лілеєм і Ванцелем ван Хайстіном. За концепцією «дослідницьких традицій», християнське богослов'я стикається з концептуальними та практичними проблемами, що спонукає його розвиватися для пошуку розв'язання цих проблем і, зрештою, формувати богословські концепції, які пропонують вирішення цих проблем.

Формуючи траєкторію дослідження ренесансу доктрини про Трійцю в богослов'ї ХХ ст., автор спирався на дослідження К. Велча, С. Павела, С. Гренца, В.-М. Карккайнена, Р. Олсона і К. Холла. Проте для цього дослідження був обраний новий підхід: рух від ренесансу доктрини про Трійцю у вигляді психологічної концепції Трійці до розвитку соціальної концепції Трійці і, зрештою, до проникнення доктрини про Трійцю в сфери прикладного богослов'я і християнських практик.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що в ньому вперше у вітчизняному академічному богослов'ї та науковому дискурсі здійснено цілісне дослідження відродження та розвитку доктрини про Трійцю в християнському

західному богослов'ї ХХ ст. та виявлено потенціал тринітаризму для розвитку християнського вчення і практик.

Новизна результатів дослідження розкривається у таких положеннях:

Уперше:

- з'ясовано, що християнське богослов'я може розглядатися як дослідницька традиція, яка стикається з концептуальними та емпіричними проблемами, а доктрина про Трійцю є однією з ключових доктрин, яке сприяла їхньому розв'язанню у минулому і має потенціал для розв'язання сьогодні;

- доведено, що початок розвитку західного тринітарного богослов'я характеризувався незбалансованим акцентом на єдності триєдиного Бога. Доктрина про Трійцю провідного богослова християнського Заходу Аврелія Августина мала характеристики, які з плином часу створили передумови для виведення тринітарного богослов'я на маргінес богословського дискурсу. З'ясовано, що такі риси його богослов'я, як наголос на єдності Трійці, атрибуція божественних дії у створеному світі усій Трійці та психологічні аналогії були успадковані, та посилені наступниками і сприяли поступовому занепаду доктрини про Трійцю в західному богослов'ї.

- встановлено, що подальший розвиток західної доктрини про Трійцю у Середньовіччі характеризувався акцентом на простоті Бога, ідентичності сутності й атрибутів і розвитком психологічних аналогій в онтологічні категорії, а в часи Реформації наголос на протестантському принципі *sola scriptura* вів до нехтування доктриною про Трійцю;

- виявлено, що критика традиційної доктрини про Трійцю Фрідріхом Шлеєрмахером та виведення дискусії про Трійцю у висновки його систематичного богослов'я спричинили маргіналізацію тринітарної доктрини в ліберальному протестантському богослов'ї;

- встановлено, що в ХХ ст. в західному християнському богослов'ї відбувається ренесанс доктрини про Трійцю, започаткований Карлом Бартом і Карлом Ранером і розвинутий у працях Юргена Мольтманна, Вольфгарта Панненберга, Роберта Дженсона, Іоанна Зізіулеса та інших теологів, який впливає на подальший розвиток християнського богослов'я та осмислення християнських практик;

- доведено, що ініціаторами тринітарного ренесансу в богослов'ї ХХ ст. були Карл Барт і Карл Ранер і досліджено їхній внесок у подальший розвиток доктрини про Трійцю в західному богослов'ї. Вони поставили доктрину про Трійцю в центр християнського богослов'я і зробили її «граматикою» та інтерпретативним принципом християнського богослов'я. Карл Барт ставить доктрину на початок богословського дискурсу. Його богослов'я є тринітаризмом одкровення. Карл Ранер критикує антитринітарну сором'язливість і впроваджує методологічний принцип єдності ікономічної та іманентної Трійці;

- виявлено, що Юрген Мольтманн розвинув концепцію соціальної доктрини про Трійцю, в якій робиться наголос на трьох Особах Трійці, а для пояснення єдності Трійці використовується концепція перихорези божественних Осіб. У

дослідженні також з'ясовано, що Юрген Мольтманн використовує соціальну концепцію Трійці для критики політичного та еклезіологічного елітаризму;

- доведено, що тринітарне богослов'я Вольфгарта Панненберга розвивається на тлі історії як широкого контексту богослов'я, особлива увага приділяється концепціям самодиференціації та взаємозалежності тринітарних Осіб;

- встановлено, що Роберт Дженсон розвиває концепцію тринітарної ідентичності Бога, яка розгортається на тлі тринітарної драми самоодкровення божественних персонажів Отця, Сина і Духа;

- виявлено, що вагомим внеском у тринітарне богослов'я ХХ ст. є базовий принцип тринітарного богослов'я Карла Ранера, відомий як *правило Ранера*. Визначено, що за *правилом Ранера*, Бог-у-Собі є тим самим Богом, якого знають віруючі з тринітарної історії спасіння, люди можуть довіряти Богу, який відкрив Себе в ікономії, Він є таким самим в іманентній Трійці;

- встановлено, що Томас Торренс розвинув своє тринітарне богослов'я на основі наукової методології трирівневого епістемологічного процесу, за якою пізнання Бога починається з релігійного досвіду, проходить через аналіз самоодкровення Бога і формування вчення про ікономічну Трійцю, і на вищому теологічному рівні веде до концепції іманентної Трійці;

- з'ясовано, що для Кетрін Лакуні доктрина про Трійцю є практичною доктриною, яка формує основи християнського життя та богослужіння. Тринітарне богослов'я є доксологією, дискурсом прославлення Бога. Богослужіння, молитва, піснеспіви та інші форми хвали є найкращим способом говорити про Бога і з Богом.

Уточнено:

- положення про те, що доктрина про Трійцю є унікальним християнським вченням про Бога, яке виділяє християнство з-поміж світових та національних релігій, проте тринітарна доктрина може тлумачити та інтегрувати релігійний досвід різних релігійних традиції без компрометації унікальності християнства;

- розуміння того, що християнське богослов'я є розвинутою традицією, яка містить у собі три характеристики: неперервність, канон і ядро;

- тезу про те, що Міллард Еріксон зробив значний внесок у розвиток доктрини про Трійцю серед євангельських християн, спираючись на Біблію, історію християнських доктрин та метафізичні принципи.

Набуло подальшого розвитку:

- розуміння того, що формування доктрини про Трійцю було великим богословським досягненням християнської церкви перших століть, вона створила лексикон і концептуальний контекст для подальшого розвитку християнського богослов'я.

Теоретичне значення дослідження. Автор уперше здійснив дослідження відродження доктрини про Трійцю в західному богослов'ї ХХ ст. У дослідженні прослідковано передумови зародження доктрини про Трійцю, виявлено її ключову роль у розв'язанні концептуальних та практичних проблем ранньої церкви, причини її маргіналізації в західному богослов'ї, ренесанс та його наслідки для християнської релігійної традиції. Отримані результати дозволяють по-новому осмислити стан

сучасного християнського богослов'я та його потенціал для осмислення та трансформації християнських практик.

Практичне значення отриманих результатів. Розробка прикладних аспектів тринітарного богослов'я може сприяти оновленню та трансформації християнських практик українських церков та конфесій. Дослідження може бути використаним для розробки курсів для спеціальностей «релігієзнавство», «богослов'я», «історія філософії». Матеріали дослідження можуть бути використані у викладацькій діяльності при підготовці курсів та підручників із таких дисциплін як «Релігієзнавство», «Богослов'я», «Систематичне богослов'я», «Історичне богослов'я», «Літургіка», «Еклезіологія», «Місіологія». Отримані в дисертаційній роботі результати можуть отримати подальше осмислення в дисертаційних дослідженнях і монографіях релігієзнавчої та богословської спрямованості.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є оригінальним дослідженням, висновки та положення наукової новизни автором здобуті самостійно. Кандидатська дисертація на тему «Чистий та поглиблений теїзм в богослов'ї Річарда Свінберна» була захищена 29 червня 2018 р. у спеціалізованій раді Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, її матеріали у тексті докторської дисертації не використовуються.

Апробація результатів дослідження. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук пройшла апробацію на засіданнях кафедри богослов'я та релігієзнавства факультету філософії та суспільствознавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Основні ідеї та положення дисертаційної роботи, її результати та висновки у формі доповідей були оприлюднені на 32-х наукових заходах, зокрема:

- *Міжнародних науково-практичних конференціях і семінарах:* Міжнародна науково-богословська конференція «Методології богословських студій: проблеми і перспективи» (Київ, 2018 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Духовна та світська освіта: історія взаємин – сучасність – перспективи» (Київ, 2018 р.); Міжнародна наукова конференція «Церква і публічна сфера: любов у дії» (Львів, 2019 р.); Міжнародна конференція «Bing Human in Technological Age: Rethinking Theological Anthropology» (Левен, Бельгія, лютий 2019 р.); Методичний семінар «Religious Talks» (Левен, Бельгія, квітень 2019 р.); Міжнародна богословська конференція «Нове та старе (Мт. 13:52): традиція та оновлення в богослов'ї, церкві та освіті» (Одеса, жовтень 2019 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Розвиток сучасного суспільства в умовах глобальної нестабільності» (Одеса, 2019 р.)
- *Регіональних науково-практичних конференціях, семінарах, круглих столах тощо:* Постійний семінар «Богомыслие» (Одеса, жовтень 2019 р.); Методологічний богословський семінар Східноєвропейського інституту теології (травень, 2020).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 32 одноосібні праці, із них одна монографія; 19 статей у вітчизняних наукових фахових виданнях, 8 – у зарубіжних наукових виданнях, а також виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз і 4 статті в інших виданнях.

Структура й обсяг дисертації. Структура дисертації зумовлена логікою дослідження, що впливає з його методології, мети та завдань. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 479 сторінок, із них 440 сторінок основного тексту. Список використаних джерел налічує 486 найменувань, із них 457 іноземними мовами.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми дисертаційного дослідження, визначено об'єкт і предмет дослідження, формулюється мета й наукові завдання роботи, розкривається наукова новизна, теоретичне та практичне значення дисертаційної роботи, її зв'язок із науковими програмами.

Перший розділ **«Резони на користь дослідження тринітарного ренесансу»** присвячено аналізу актуальності дослідження відродження доктрини про Трійцю та експлікації основних резонів на користь того, що вивчення новітньої історії розвитку доктрини є необхідним для богословського академічного середовища і для лідерів різних видів служіння в християнських церквах.

У підрозділі **1.1. «Важливість доктрини про Трійцю для християнської унікальності та методи дослідження тринітарного богослов'я»** з'ясовано, що доктрина про Трійцю виділяє християнство серед світових та етнічних релігій і робить його унікальним. У добу глобалізації і зустрічі християнства з релігійною різноманітністю доктрина про Трійцю може стати платформою для крос-культурної місії та міжрелігійного діалогу з адептами інших релігій. Доктрина про Трійцю може тлумачити та інтегрувати досвід різних релігійних традицій без компрометації унікальності християнства.

Підрозділ **1.2. «Історичний пріоритет у вирішенні доктринальних і практичних проблем ранньої церкви»** присвячено експлікації основних етапів формування доктрини про Трійцю, які водночас були кроками церкви, що вели до розв'язання концептуальних та емпіричних проблем раннього християнства. Християнська церква успадкувала монотеїстичне розуміння Бога від юдаїзму. Проте релігійний досвід християн характеризувався зустріччю та спілкуванням із божественними Особами: Отцем, Сином і Духом Святим. Перед християнськими богословами перших століть постали питання про природу та божественність Сина і Духа та про взаємини тринітарних Осіб. Шлях до формування догми про Трійцю був складним та звивистим. Тринітарна доктрина, сформована Афанасієм та Отцями-каппадокійцями на Сході та Августином на Заході, стала богословським інструментом розв'язання проблем вчення та практик ранньої християнської церкви.

У підрозділі **1.3. «Забуття Трійці у сучасній церкві»** розглянуто стан доктрини про Трійцю на рівні місцевих християнських церков та церковної ментальності. Маргіналізацію доктрини про Трійцю усвідомлюють окремі богослови та дослідники, цей стан тринітарної доктрини також фіксується на рівні конфесійних інституцій та у глобальному екуменічному масштабі. У підрозділі

також здійснено пошук та аналіз причин «забуття Трійці» у церковному середовищі. Такими причинами є: загальний занепад доктринального вчення, менталітет поверхового емпіризму, непродуманий «монотеїзм», прагматизм служителів церковних спільнот, наївний бібліцизм в євангельських спільнотах, ізоляція доктрини про Трійцю в теологічних підручниках і освітніх програмах, історія розвитку західного богослов'я та нехтування доктриною ліберальним богослов'ям ХІХ ст.

У підрозділі **1.4. «Відродження доктрини про Трійцю як глобальне явище»** констатується факт тринітарного ренесансу в християнському богослов'ї ХХ ст. і дається панорамний огляд цього процесу. Рух за відродження тринітарної доктрини на Заході започаткували протестант К. Барт і католик К. Ранер. Протестантські богослови Ю. Мольтманн, В. Панненберг, Р. Дженсон і католицькі К. Лакунья, Л. Бофф та ін. розвинули ґрунтовні системи тринітарного богослов'я, які мають далекосяжні еклезіологічні, політичні та інші прикладні наслідки. Тринітарне богослов'я періоду розквіту «ренесансу» виділяється особливим наголосом на соціальній концепції Трійці, в якій акцент ставиться на Трійці божественних Осіб: Отці, Сині і Духові. Також доведено, що ренесанс доктрини про Трійцю почався в європейському богослов'ї, продовжився на американському континенті і з часом став глобальним феноменом.

У підрозділі **1.5. «Методологія дослідження тринітарного ренесансу»** розглянуто методи дослідження розвитку доктрини про Трійцю та розвинуто методологію вивчення феномену відродження доктрини про Трійцю у західному богослов'ї ХХ ст. У визначенні оптимальної методології дослідження передусім доведено, що християнське богослов'я є розвинутою дослідницькою традицією, яка містить усі три елементи: неперервність, канон і ядро. Християнське богослов'я має історію розвитку та трансформацій, проте його історія не є зсувом парадигм. Богослов'я має своє ядро, яке забезпечує неперервність та наступність християнської традиції. Ядром богословської традиції є догми християнської церкви. Догма про Трійцю разом із догмою про боговтілення входить у ядро богословської традиції і відіграє ключову роль на світанку християнської ери, вона стає фактором унікальності та когерентності богослов'я. Історичний наратив доктрини про Трійцю приблизно відповідає методологічній парадигмі А. Макінтайра і передбачає існування трьох стадій богословського розвитку: процвітання доктрини у патристичний період, період поступової маргіналізації, який тривав із кінця часу патристики до початку ХХ ст. і ренесанс тринітарної доктрини у ХХ ст., який і є в фокусі нашого дослідження. Спираючись на філософські дослідження Ларі Лаудена традицію християнського богослов'я можна вважати дослідницькою традицією, тобто «діяльністю-із-розв'язання-проблем». Християнське богослов'я як дослідницька традиція стикалося з концептуальними та емпіричними, внутрішніми та зовнішніми проблемами, які потребували розв'язання. Догма про Трійцю була інструментом розв'язання проблем християнської богословської традиції в минулому.

Ренесанс доктрини про Трійцю в ХХ ст. та проникнення тринітарного богослов'я в прикладні сфери християнської традиції свідчить про значний

концептуальний та практичний потенціал доктрини про Трійцю у сьогоденні та майбутньому. Окремі західні дослідники (К. Велч, С. Павел, С. Гренц, В.-М. Карккайнен) описували та аналізували ренесанс доктрини про Трійцю в ХХ ст. як один із періодів історії доктрини про Трійцю. Проте у нашому дослідженні простежується траєкторія розвитку доктрини про Трійцю від її формування через період забуття до ренесансу і проникнення в прикладні сфери богослов'я і християнських практик. Дослідження прикладного вектору розвитку тринітарного богослов'я у ренесансі доктрини про Трійцю є новою та унікальною сферою нашого дослідження.

Другий розділ **«Шлях до забуття Трійці»** досліджує історичні передумови, які сприяли маргіналізації доктрини про Трійцю. Феномен «забуття Трійці» привернув увагу богословів і дослідників у ХХ ст., проте генеза цього явища перебуває далеко за межами безпосереднього історичного контексту. Більша частина історії розвитку західного богослов'я має характеристики, які певною мірою спричинили виведення доктрини про Трійцю на межі богословського дискурсу.

У підрозділі **2.1. «Початок затемнення Трійці: від Августина до Томи Аквінського»** стисло окреслено історію доктрини про Трійцю в західному богослов'ї від Августина до Томи Аквінського. Західне богослов'я, починаючи з Августина характеризувалось акцентом на єдності Триєдиного Бога та наголосом єдності божественних дій поза Трійцею. Особливу увагу тут зосереджено на тому, що психологічні аналогії Августина значною мірою визначили розвиток доктрини про Трійцю у західному богослов'ї. Ці риси богослов'я Августина створили тенденцію до акцентування єдності Трійці і недостатньої уваги до множинного аспекту триєдиного Бога. А у Томи Аквінського психологічні аналогії до Трійці стають онтологічними категоріями, які описують природу триєдиного Бога. Його тринітарні поняття та категорії є витонченими, відшліфованими, чіткими й однозначними. Проте спекулятивний раціональний аналіз доктрини про Трійцю з використанням складного філософського інструментарію і віднесення його в кінець дискурсу, після дискусії про атрибути єдиного Бога, зробили доктрину про Трійцю важко доступним вченням для пересічних віруючих і також сприяли її маргіналізації.

Підрозділ **2.2. «Реформація й антитринітарні рухи»** досліджує ставлення до доктрини про Трійцю у період протестантської Реформації та постреформаційний час до поч. ХІХ ст. У підрозділі доведено, що ставлення реформаторів до доктрини про Трійцю було амбівалентним. Реформатори спочатку нехтували доктриною про Трійцю, проте з появою антитринітаріїв твердо стали на тринітарну позицію. Проте початкове нехтування доктриною про Трійцю та методологічні настанови Реформації також викликали появу антитринітарних рухів. Радикальні реформатори, на відміну від магістерської Реформації, більш послідовно дотримувалися принципу *sola scriptura*, і тому їхнє обґрунтування доктрини про Трійцю обмежувалося лише біблійними текстами. Проте радикальні реформатори не відкидали доктрину про Трійцю. Антитринітарні рухи доби Реформації апелювали до Біблії і людського розуму і доходили висновку, що доктрина про Трійцю є викривленням вчення Біблії

і логічною суперечністю. Антитринітарії переважно визнавали одну чи іншу форму деїзму. Деїзм XVII–XVIII ст. сповідував лише природну релігію і з цієї причини ігнорував або відкидав доктрину про Трійцю.

Підрозділ **2.3. «Доктрина про Трійцю у Ф. Шлеєрмахера і в ліберальному богослов'ї XIX ст.»** присвячено переважно тринітарному богослов'ю Ф. Шлеєрмахера, який вважає доктрину про Трійцю завершенням богословської системи і розмістив її у висновках своєї монументальної праці «Християнська віра». Богослов'я Ф. Шлеєрмахера містить два аспекти: критичний і конструктивний. У критичній частині він полемізує з традиційною доктриною про Трійцю і критикує традиційні метафізичні категорії. Критичний аспект його тринітарного богослов'я створив значний вплив на ліберальну традицію протестантського богослов'я і призвів до нехтування доктриною у цій традиції. Конструктивний аспект його доктрини про Трійцю не буде непомічений ліберальним богослов'ям, проте знайшов відгук у працях богословів тринітарного ренесансу XX ст. Ліберальні богослови, послідовники Ф. Шлеєрмахера, А. Рітчль, А. фон Гарнак та інші вважали доктрину про Трійцю нерелевантною та неважливою для християнського богослов'я та життя.

Третій розділ **«Початок доби тринітарного ренесансу»** присвячено аналізу витоків відродження доктрини про Трійцю в богослов'ї XX ст.

Підрозділ **3.1. Тринітарне богослов'я К. Барта** аналізує роль та внесок провідного богослова XX ст. як ініціатора тринітарного ренесансу. К. Барт поставив доктрину про Трійцю на початок і в центр своєї богословської системи. За його вченням, Боже одкровення має тринітарну структуру. Формула К. Барта «Бог відкриває Себе як Господь» говорить про потрійне самоповторення єдиного божественного Суб'єкта в одкровенні в способах буття Отця, Сина і Духа. Бог Отець є автором одкровення, Бог Син – об'єктом одкровення і Бог Дух Святий – суб'єктивністю одкровення. Тринітарне богослов'я К. Барта створило апологетичний ефект проти антропологічної критики християнства Феєрбахом. К. Барт довів, що християнська віра не фундується на релігійні свідомості віруючих, її основа в одкровенні триєдиного Бога. Християнська віра є результатом Божого одкровення і триєдиний Бог є автором одкровення, його об'єктивним змістом і суб'єктивним результатом. Тринітарна доктрина одкровення К. Барта не передбачає жодного прихованого Бога. Між буттям Бога і Його діями в історії не слід проводити онтологічну демаркаційну лінію.

У підрозділі також проаналізовано проблемні аспекти тринітарного богослов'я К. Барта: його вчення про способи буття і концепція *filioque*. К. Барт критикує традиційний тринітарний термін «особа» і вбачає в ньому індивідуалістичні конотації. Замість нього він пропонує неологізм «спосіб буття», але наражається на критику за безособове значення терміна і тенденцію до модалістичної інтерпретації Трійці. К. Барт також стає на бік західної церкви в питанні походження Святого Духа і визнає концепцію *filioque*. Критики К. Барта вважають, що концепція *filioque* деперсоналізує Особу Духа і обмежує Трійцю дуальністю.

Підрозділ **3.2. Тринітарне богослов'я К. Ранера** розглядає внесок провідного католицького богослова К. Ранера в ініціювання тринітарного відродження. Його невелика монографія «Трійця» стала програмним дослідженням доктрини про

Трійцю, і задала тон подальшим богословським дискусіям ХХ ст. Основну термінологію та ключові теми тринітарної дискусії про відношення між ікономічною та іманентною Трійцею встановив К. Ранер. Він відкрито критикував «антитринітарну сором'язливість» у сучасній християнській церкві, констатував маргінальне становище доктрини про Трійцю в богослов'ї його часу та закликав поставити її в центр богословської системи. К. Ранер артикулював важливий методологічний принцип тринітарного богослов'я, відомий як *правило Ранера*: ікономічна Трійця є іманентною Трійцею і *vice versa*. Правило Ранера як ключова аксіома його тринітарного богослов'я стало загальновизнаним базовим принципом для багатьох подальших тринітарних досліджень та дискусій. Базовий принцип К. Ранера передає ідею того, що Бог-у-Собі є тим самим Богом, якого люди знають з історії спасіння. Віруючі можуть довіряти тому, в який спосіб Бог являє Себе людям в спілкуванні з ними, тому що Бог є таким самим у своєму внутрішньому тринітарному житті. У підрозділі також розглянуто тринітарну концепцію К. Ранера «відмінний спосіб субсистенції» як альтернативу або інтерпретативне поняття на додаток до традиційного терміна «особа» і його фундаментальне богослов'я Трійці. На основі систематичного аналізу фундаментального тринітарного богослов'я К. Ранер зробив висновок, що відмінності місій тринітарних Осіб в ікономічній Трійці вказують на відмінності в іманентній Трійці.

Четвертий розділ **«Зеніт ренесансу тринітарного богослов'я»** є дослідженням розквіту доктрини про Трійцю в другій пол. ХХ – на поч. ХХІ ст.

Підрозділ **4.1. «Соціальна концепція Трійці Ю. Мольтманна»** аналізує доктрину про Трійцю провідного протестантського богослова Ю. Мольтманна, який робить особливий наголос на її важливості. Ю. Мольтманн розвиває соціальну концепцію Трійці, в якій підкреслюється триєдність божественних Осіб, Отця, Сина і Святого Духа. У підрозділі досліджено основні мотиви його тринітарного богослов'я, тринітарна історія, соціальний характер Трійці, доксологічна Трійця, форми Трійці та єдність Трійці. Тринітарне богослов'я Ю. Мольтманна є наслідком зустрічей із трьома явищами: політичне богослов'я, богослов'я хреста М. Лютера і православне богослов'я. Три зустрічі Ю. Мольтманна ведуть до трьох основних мотивів: тринітарне богослов'я проти монотеїзму, богослов'я хреста проти богослов'я слави, православний акцент на трьох Особах у Трійці проти західного акценту на єдності у Трійці. Основним джерелом тринітарного богослов'я Ю. Мольтманна є тринітарна історія спасіння, яка складається з трьох концентричних кругів із різними рівнями тринітарної концентрації: хрест Христа, історія Ісуса Христа та історія спасіння. Ю. Мольтманн розвиває соціальну концепцію доктрини про Трійцю, протиставляючи її панівній у західному богослов'ї психологічній концепції триєдиного Бога. Соціальна концепція Трійці має історичний характер і корелюється з історією поступу людської свободи. Трійця є спільнотою божественних Осіб з усіма рисами суб'єктності в досконалому спілкуванні. Форми Трійці у Ю. Мольтманна, зображенні у різних тринітарних подіях, посилюють концепцію унікальності суб'єктності Отця, Сина і Духа. Соціальна концепція Трійці Ю. Мольтманна визнає декілька аспектів єдності Осіб Трійці, проте лише концепція перихоретичної єдності божественних Осіб відіграє

визначну роль у його тринітарному богослов'ї. Ю Мольтманн демонструє, що концепція *перихорези* є найкращим способом зобразити реальні взаємини у Трійці без редукації Трійці до недиференційної сингулярності, або дефрагментації єдності до групи з трьох божеств. У вченні Ю. Мольтманна про відриту Трійцю, концепція *перихорези* поширюється також на відносини між Богом і створеним світом.

У підрозділі **4.2. «Історія та доктрина про Трійцю В. Панненберга»** розглянуто тринітарне богослов'я В. Панненберга. Доктрина про Трійцю у В. Панненберга тісно пов'язана з історичним процесом. Всесвітня історія для В. Панненберга є всеохопним горизонтом та середовищем передавання традиції християнського богослов'я. Він створив монументальне «Систематичне богослов'я» в трьох томах, в якому доктрина про Трійцю займає чільне місце і весь зміст його богословського дискурсу є послідовно тринітарним. Особлива увага приділяється концепціям самодиференціації, взаємозалежності Осіб Трійці та єдності Трійці у його богослов'ї. Взаємна диференціація і залежність Отця, Сина і Духа не обмежуються історією спасіння, ці характеристики присутні в іманентній Трійці. Своєрідність кожної особи Трійці В. Панненберг вбачає не в порядку походження Осіб Трійці, а в самодиференціації Отця, Сина і Духа, яка полягає в тому, що кожна божественна Особа дарує себе іншій Особі, а інша Особа повертає її назад, і в такий спосіб перша Особа отримує свою ідентичність, особливість і божественність. Так само як для інших прихильників соціальної концепції Трійці, для В. Панненберга тринітарні Особи та їхні дії в історії є очевидністю одкровення. Єдність Трійці є проблемою, яку слід розв'язувати і до якої В. Панненберг підходить дуже ретельно. Тут з'ясовано, що він запропонував і обґрунтував шість факторів єдності триєдиного Бога: спільна тринітарна історія, нескінченність Бога, Дух, божественне силове поле, спільність божественних атрибутів і любов. Єдність Трійці у В. Панненберга є всебічно обґрунтованою.

Підрозділ **4.3. «Тринітарна ідентичність в історичному наративі Р. Дженсона»** досліджує роль Р. Дженсона у тринітарному ренесансі в північноамериканському богословському просторі. Тут досліджується концепція Р. Дженсона про Трійцю як дискурс про тринітарну ідентичність Бога. Він вважає, що основною функцією богослов'я є ідентифікація Бога і доктрина про Трійцю виконує це завдання. Християнський Бог має тринітарну ідентичність, Його власне ім'я є «Отець, Син і Дух Святий».

У підрозділі доведено, що Р. Дженсон критично прочитує християнську богословську традицію, сумніваючись у відповідності традиційних богословських категорій «позачасовість», «простота», «безсторонність» «субстанційність» християнському розумінню Бога. У конструктивній частині свого богослов'я він пропонує динамічне тринітарне вчення про Бога. Бог Отець є «звідки» божественного життя, Дух Святий є «куди» божественного життя, і Син є простором сьогодення цього життя.

У підрозділі також проаналізовано ідею Р. Дженсона про «три персонажі божественної драми – Отець, Син і Дух Святий» як єдине власне ім'я біблійного Бога. Персонажі божественної драми виступають у такому порядку: Син, Дух і Отець. Тринітарна драма Бога включає хрест Христа, який є «осьовим моментом», в

якому любов Отця до Сина і послух Сина Отцю досягає кульмінації, в якій Дух Святий піднімає їх у вічне живе майбутнє.

У підрозділі розглянуто новаторську пропозицію Р. Дженсона, за якою Отець, Син і Дух Святий є трьома ідентичностями Трійці, яких можна також називати «Особами», проте вся Трійця також є «Особою». Він обстоює невиразні межі між поняттями «особа» й «ідентичність» і стверджує, що Отець, Син і Дух Святий і вся Трійця є особами, але кожен у свій особливий спосіб.

У підрозділі **4.4. «Тринітарний персоналізм І. Зізіуласа»** досліджено внесок у відродження доктрини про Трійцю у західному богослов'ї сучасного православного богослова Іоанна Зізіуласа. Він здійснює дослідження у контексті східного богослов'я і основним джерелом його вчення є богословська спадщина Отців-каппадокійців. У розділі проаналізовано тринітарний персоналізм Іоанна Зізіуласа, який ґрунтується на персоналістичному прочитанні богослов'я Отців-каппадокійців, і з'ясовано, як на основі еклезіологічного і тринітарного персоналізму Іоанн Зізіулас розвиває онтологію спілкування. Виявлено, що, на його думку, Отці-каппадокійці модифікували поняття «особа» в конститутивний елемент онтології. Поєднавши онтологічне поняття «іпостась» і соціологічну концепцію «особа», Отці-каппадокійці створили нову онтологію.

Зазначено, що особливий акцент на конститутивній ролі спілкування в дефініції *особистості* богослови сприйняли з ентузіазмом. *Особа* в цьому новому розумінні менше стосується субстанції та індивідуалізму, а більше – реляційності і спілкування. Ідея І. Зізіуласа, про те, що особа, божественна чи людська, може існувати лише в спілкуванні, викликала жваві дискусії серед богословів та філософів і створила нову парадигму, яку можна помітити у багатьох богословських конструкціях. У підрозділі також досліджено внесок Іоанна Зізіуласа в дискусію про *filioque*.

Підрозділ **4.5. «Тринітарний синтез: К. Лакунья, М. Еріксон, Т. Торренс»** присвячено дослідженню тринітарного богослов'я трьох названих богословів. У підрозділі виявлено, що для К. Лакуньї доктрина про Трійцю є унікальним способом говорити про Бога, вона вважає її практичною доктриною, яка формує основи християнського життя. Її богослов'я має критичну і конструктивну частини. У першій частині вона критикує розмежування між теологією та ікономією в постнікейський період і закликає до відновлення зв'язку між ними. В конструктивній частині К. Лакунья розвиває концепцію реляційної природи Трійці і по-новому формулює розуміння атрибутів Бога, враховуючи реляційну онтологію божественних Осіб. У підрозділі з'ясовано, що для К. Лакуньї доктрина про Трійцю має сотеріологічний, реляційний і доксологічний вимір. Зазначено, що з перспективи онтології спілкування вона критикує всі форми ієрархії і зловживання владою. Зрештою, К. Лакунья доходить висновку, що богослов'я – це доксологія, мова хвали та прославлення Бога. Вивчення доктрини про Трійцю М. Еріксона у підрозділі сфокусоване на його внеску у вчення про Трійцю в євангельському богослов'ї. З'ясовано, що М. Еріксон звертається до Біблії, історії та метафізики як джерел для формулювання доктрини про Трійцю. Він намагається дотримуватися балансу між наголосом на трьох Особах Трійці і єдністю Трійці, звертаючись до

патристичної концепції перихорези. М. Еріксон також вбачає соціальні та політичні наслідки вчення про рівність божественних Осіб. У підрозділі також розглянуто доктрину про Трійцю Т. Торренса, розвинуту на основі наукової методології. Встановлено, що Т. Торренс застосував методологію трирівневого епістемологічного процесу, дотримуючись якого, він спирається на релігійний досвід доксологічного рівня, проходить через рівень аналізу самоодкровення Бога і формування концепції євангельської Трійці і доходить до концепції іманентної Трійці на вищому теологічному рівні. Зазначено, що в тринітарному богослов'ї Т. Торренса концепція патристична *homoousion* обґрунтовує єдність євангельської та іманентної Трійці і легітимізує одкровення Бога в історичній постаті Ісуса.

П'ятий розділ **«Прикладні сфери застосування доктрини про Трійцю»** розглядає сфери життя церкви і суспільства, в які проникло тринітарне богослов'я і були застосовані концепції з дискурсу про Трійцю.

Підрозділ **5.1. «Тринітарна еклезіологія»** присвячено аналізу впливу тринітарної думки на сучасне вчення про церкву. Основний фокус дослідження зосереджено на еклезіології М. Вольфа, проте дослідження має екуменічну широту, він заходить в діалог з еклезіологічною концепцією католицького богослова Й. Ратцінгера, і православного богослова І. Зізіуласа, євангельських богословів С. Гренца, П. Фіддеса. Еклезіологія М. Вольфа є прикладом інтеграції доктрини про Трійцю у вчення про церкву з перспективи вільних євангельських спільнот. Виявлено, що аналогія між Трійцею і церквою у М. Вольфа веде його до концепції перихоретичної єдності божественних Осіб. У його еклезіології церква також має поліцентричний характер та її єдність творять віруючі, наділені дарами Святого Духа. У підрозділі також розглянуто ідею еклезіологічної природи спасіння С. Гренца. Виявлено, що С. Гренц критикує індивідуалістичні конотації євангельської сотеріології і наголошує на трансформувальному характері еклезіологічних відносин в сотеріологічному процесі. У підрозділі також зазначено, що П. Фіддес виявляє скепсис щодо можливості церковних спільнот імітувати Трійцю і обґрунтовує концепцію участі віруючих у житті триєдиного Бога.

У підрозділі **5.2. «Трійця як образ для справедливого і рівноправного суспільства»** досліджено тринітарне богослов'я і його прикладні аспекти в соціальній думці латиноамериканського богослова визволення Л. Боффа. Його богословський «метод згори» ґрунтується на одкровенні Трійці в історії спасіння. Виявлено, що Л. Бофф створює релевантну програму визволення та формації нової особистості, суспільства та церкви. Доктрина про Трійцю стає політичною, соціальною та еклезіологічною програмою визволення. З'ясовано, що для Л. Боффа Отець є джерелом визволення, Син – посередником визволення, і Дух Святий – рушійною силою визволення. Людське суспільство має на собі відбитки триєдиного Бога і повинно орієнтуватися на свій прототип – Трійцю. У підрозділі здійснено аналіз застосування доктрини про Трійцю Л. Боффом як програми для побудови справедливого, відкритого та плюралістичного суспільства.

У підрозділі **5.3. «Трійця та богослужіння»** вивчено роль доктрини про Трійцю в осмисленні та здійсненні християнського богослужіння. У підрозділі проведено розмежування між унітарним і тринітарним богослужіннями і вказано на

богословські і практичні наслідки цих форм богослужіння. Особливу увагу приділено концепції тринітарного богослужіння і його особливостям у здійсненні таїнств, молитві, проповіді. У підрозділі виявлено, що за тринітарною концепцією, богослужіння є даром Трійці. Тринітарне богослужіння – це участь спільноти віруючих через Духа Святого у стосунках втіленого Сина з Богом Отцем. У християнському богослужінні зібрання віруючих сповідує віру в триєдиного Бога, Отця, Сина і Духа. Богослужіння – це двосторонній рух благодаті: Бог-людина і людина-Бог. Обґрунтовано, що доксологія має своїм фундаментом дії триєдиного Бога в історії. Завдяки посередництву Святого Духа і Сина віруючі поклоняються Отцю. Діяльність Сина і Духа приводить віруючих до Отця. Кожна дія поклоніння, проповіді, молитви та таїнств залучає віруючих до спільного поклоніння Богу, і ця хвала і прославлення дають можливість людям і всьому творінню брати участь у славі триєдиного Бога.

Підрозділ 5.4. «Трійця і місія» досліджує богослов'я місії, за яким місія є *missio Dei* – місією триєдиного Бога. У підрозділі зазначено, що впродовж значної частини історії християнської місії до народів її вважали справою і завданням церкви. У підрозділі обґрунтовано, що ренесанс тринітарного богослов'я спонукав до переосмислення християнської місії: місія – це діло триєдиного Бога. Отець, Син і Дух Святий здійснюють місію *par excellence*, Бог Отець посилає у світ свого Сина на місію у силі Святого Духа. Християнська церква приєднується до місії Трійці, віруючі є її учасниками. Виявлено, що богословський наголос на *missio Dei* об'єднує місіологію і тринітарне богослов'я в єдиний дискурс. Бог Отець є основою місії Трійці, Він ініціює місію. Бог Син – безпосередньою основою місії, Він здійснює спасіння в історії. Дух Святий – найближчою основою місії, Він діє у віруючих. Триєдиний Бог є основою і суб'єктом місії, а церква покликана та споряджена Богом стати живим інструментом та активним учасником місії Бога. Тринітарна концепція місії уникає наголосу на людських зусиллях у місії і людських методах здійснення місіонерської роботи. Місія церкви в силі Святого Духа продовжує ексклюзивне діло Христа, яке має інклюзивний характер за своїм масштабом і охоплює все людство і увесь всесвіт.

У нашому дослідженні не розглянуто всі можливі сфери життя та діяльності християнської церкви, куди проникла тринітарна думка, де застосовується тринітарна методологія, або можуть застосовуватися концепції, що походять від тринітарної доктрини про Бога. Дослідження має на меті привернути увагу богословів, ієрархів, пасторів та служителів християнських церков до великого потенціалу, який міститься в доктрині про Трійцю, а також мотивувати дослідників на подальші розвідки потенціалу тринітарного богослов'я в інших сферах служіння християнської церкви.

ВИСНОВКИ

Здійснення цілісного комплексного дослідження відродження доктрини про Трійцю в західному богослов'ї ХХ ст. та потенціалу тринітарного богослов'я для розвитку християнського богослов'я і практик дозволяє здійснити такі висновки.

1. Доктрина про Трійцю є унікальним християнським вченням про Бога, яке виділяє християнство з-поміж усіх світових та національних релігій. Вона описує та підсумовує усе християнське вчення про Бога та релігійний досвід християнина. Тринітарна доктрина є «твердим ядром» і контрольним принципом всієї традиції християнського богослов'я. Однак вона може бути платформою для діалогу та точкою дотику для місії серед adeptів інших релігійних традицій і стати принципом універсалізації християнства. Доктрина про Трійцю може тлумачити та інтегрувати релігійний досвід різних релігійних традицій, не компрометуючи унікальність християнства.

2. Розвиток християнської традиції в перші століття поставив багато концептуальних та практичних питань. Ці питання мали як світоглядний сенс – християни прагнули мати когерентне поняття про Бога, так і практичне значення – вони бажали знати, як слід поклонятися Богові. Християни бажали розуміти, які стосунки між Отцем, Сином і Духом, як узгоджується монотеїзм із вірою у божественність Сина і Духа, як розуміти божественність Отця, Сина і Духа. Створення класичного формулювання доктрини про Трійцю стало відповіддю на ці питання. Доктрина про Трійцю на Сході завдяки зусиллям Афанасія та Отців-каппадокійців була виражена у формулі – *mia ousia, treis hypostaseis*, а на Заході завдяки Тертуліану та Августину тринітарна формула здобула форму *una substantia, tres personae* (одна сутність у трьох Особах).

3. Факт маргінального становища доктрини про Трійцю визнають як окремі богослови, так і церковні об'єднання на конфесійному і широкому екуменічному рівні. Причинами цього явища є низький рівень доктринальної підготовки в церкві, поверховий емпіризм віруючих, поклоніння Богу як одній Особі, або поклоніння одній Особі Трійці, прагматизм служителів помісних церков, бажання уникати полемічних питань богослов'я, «бібліцизм» у протестантських церквах, ізоляція доктрини про Трійцю від інших доктрин у популярних підручниках систематичного богослов'я і навчальних богословських планах, антиметафізичні тенденції в сучасній філософії та історія доктрини про Трійцю у західному богослов'ї.

4. Маргіналізація доктрини про Трійцю має свої передумови та генезу далеко за межами безпосереднього церковного і богословського контексту. Вся традиція західного богослов'я потрапила під підозру. Доктрина про Трійцю провідного богослова західної традиції Августина мала риси, які з часом сприяли відсуненню тринітарного богослов'я на маргінес богословського дискурсу. Наголос на монотеїзмі та єдності Трійці, атрибуція божественних дій у творінні усій Трійці та психологічні аналогії – це риси доктрини про Трійцю Августина, успадковані наступниками його богослов'я, які сприяли поступовому занепаду тринітарного богослов'я. Доктрина про Трійцю Ансельма Кентерберійського і Рішара Сен-Вікторського витримувала виважений баланс між акцентами на Особах Трійці і єдністю Трійці, проте їхнє тринітарне богослов'я не здобуло широкої рецепції у західній богословській традиції. Більш впливовим у Середньовіччі стало богослов'я Томи Аквінського. Його тринітарне богослов'я розвивало тенденції, закладені в богослов'ї Августина. Тома Аквінський теж робив наголос на єдності Трійці. Розділення трактату про Бога на вчення про одного Бога і про Трійцю і

диференціація природного богослов'я і богослов'я одкровення також сприяли пріоритету єдності Бога перед Трійцею Осіб. Особливий акцент Томи на простоті Бога, ідентичності сутності, природи та атрибутів також зараховує його доктрину про Трійцю до категорії психологічних концепцій Трійці. Спекулятивний аналіз доктрини про Трійцю з використанням складного богословського інструментарію і віднесення його у кінець богословського дискурсу зробили доктрину про Трійцю важко доступним вченням для пересічних віруючих і спричинили її маргіналізацію у їхній свідомості.

5. Реформація теж дала певний імпульс відсуненню доктрини про Трійцю на узбіччя богослов'я. Вивчення богослов'я М. Лютера і Ф. Меланхтона виявило, що на початку своєї богословської діяльності вони, акцентуючи увагу на принципі *sola scriptura*, нехтували доктриною про Трійцю. Проте під тиском критики та запитань своїх опонентів із католицької церкви перші реформатори повернулися до символів віри й ортодоксальної віри у Трійцю. Поява та зростання антитринітарних рухів змусили їх стати на захист доктрини про Трійцю. На відміну від лютеранського крила Реформації, в якому спочатку було амбівалентне ставлення до доктрини про Трійцю, Ж. Кальвін був послідовним у своєму тринітаризмі від початку свого богословського шляху. Його богослов'я було під впливом протестантського принципу *sola scriptura*, і за своєю структурою відповідало апостольському символу віри і було тринітарним. Він дотримувався ортодоксального тринітарного богослов'я і обстоював його перед антитринітаріїв своєї епохи. Радикальні реформатори сповідували віру в триєдиного Бога, але дотримувалися в своєму тринітарному богослов'ї біблійного мінімуму і не розвивали тринітарне богослов'я. Піднесення раціоналізму в час і після Реформації стало фактором, який спричинив антитринітарні рухи. Антитринітарії заявляли, що доктрина про Трійцю суперечить розуму або неосяжна розумом.

6. У Ф. Шлеєрмахера доктрина про Трійцю винесена у висновки його монументальної праці «Християнська віра», що одні тлумачать як нехтування доктриною, а інші – як завершення і кульмінацію його богослов'я. Він критикував традиційну доктрину про Трійцю за її слабкий зв'язок із християнською вірою і благочестям. Він вважав її некогерентною, спекулятивною і не заснованою на одкровенні Христа і Духа. Його критика традиційної доктрини про Трійцю здійснила визначальний вплив на його послідовників у ліберальній традиції протестантського богослов'я і призвела до ще більшої маргіналізації доктрини про Трійцю. Конструктивний аспект його доктрини про Трійцю є непоміченою спадщиною його богослов'я, тому що його симпатії до модалізму Савелія та розміщення доктрини про Трійцю у висновках систематичного богослов'я «Християнська віра» позбавило христологію і пневматологію відповідного тринітарного контексту і дозволило його наступникам вважати доктрину про Трійцю неважливою для християнської віри і богослов'я.

7. К. Барт і К. Ранер є піонерами тринітарного ренесансу. Вони ініціювали процес відродження доктрини про Трійцю у ХХ ст. К. Барт ставить доктрину про Трійцю на початок богословського дискурсу, як богословські пролегомени. Його богослов'я є тринітаризмом одкровення. Фундаментальне твердження його

богослов'я «Бог відкрив Себе як Господь» визначає структуру та зміст його богослов'я. Бог є Суб'єктом одкровення (Отець), Об'єктом одкровення (Син) і сприйняттям одкровення (Дух Святий). Тринітаризм одкровення К. Барта розв'язує зовнішню концептуальну проблему, уникаючи антропологічної редуції і відповідаючи на критику релігії Л. Феєрбаха, який стверджував, що теологія є антропологією, спроектованою на трансцендентну сферу. К. Барт доводив, що християнська віра є результатом одкровення триєдиного Бога, який є автором одкровення (Отець), змістом одкровення (Син) і результатом одкровення (Дух Святий). Тринітарна доктрина одкровення К. Барта не передбачає жодного прихованого Бога, який «ховається» за, поряд, чи поза межами Бога в Його одкровенні.

8. Незважаючи на багато концептуальних відмінностей між богослов'ям К. Барта і К. Ранера, вони були одностайними щодо місця і ролі доктрини про Трійцю в традиції християнського богослов'я. У своїх ранніх працях К. Ранер підкреслював ідею диференціації Осіб Трійці, яка набула розвитку у його пізніших творах. Дослідження тринітарного богослов'я у монографії «Трійця» стало підґрунтям богословських дискусій. К. Ранер добре відомий за викриття «антитринітарної сором'язливості» та артикуляцію і послідовне впровадження методологічного принципу *«правила Ранера»*. Антитринітарну сором'язливість він пояснює послідовністю викладу доктрини про Трійцю, за якої вчення про єдність Бога передує вченню про Трійцю, ізоляцією доктрини від інших доктрин і особливо від історії спасіння, та абстрактним змістом традиційного викладу доктрини. Базовий принцип доктрини про Трійцю, який здобув назву *правило Ранера* має форму: *«Ікономічна Трійця є іманентною Трійцею, а іманентна Трійця є ікономічною Трійцею»*. Цей базовий принцип вирішує концептуальну проблему пізнавальної дистанції між Богом-у-Собі і Богом-для-нас, який відкривається в історії спасіння. Люди пізнають Бога в процесі спасіння і вони можуть довіряти цьому досвіду. В історії спасіння Бог передає Себе людям. Бог-у-Собі є тим самим Богом, якого люди пізнають у досвіді як Отця, Сина і Святого Духа.

9. Ю. Мольтманн є одним із провідних публічних протестантських богословів другої пол. ХХ ст., який розвинув соціальну концепцію Трійці. Саме вона, на думку мислителя, допоможе розв'язати концептуальну проблему богословського, еклезіологічного і політичного монотеїзму, що існує в традиції західного богослов'я. Ю. Мольтманн розвиває соціальну модель доктрини про Трійцю, протиставляючи її панівній у західному богослов'ї психологічній моделі триєдиного Бога. Соціальна доктрина про Трійцю має історичний характер і корелюється з історією поступу людської свободи. Трійця є спільнотою божественних Осіб з усіма характеристиками суб'єктності в досконалому спілкуванні. Опис форм Трійці у різних тринітарних подіях посилює концепцію унікальності суб'єктності Осіб триєдиного Бога.

У сформульованій соціальній концепції Трійці виникла концептуальна проблема про єдність Трійці. Ю. Мольтманн розглядає декілька аспектів єдності Осіб триєдиного Бога. Проте він вбачає вирішення цієї концептуальної проблеми в ідеї *перихоретичної* єдності Отця, Сина і Святого Духа. Оскільки мислитель робить

наголос на трьох Особах у Трійці, концепція *перихорези* є придатною для збереження балансу між трьома Особами та єдністю Трійці. Він творчо розвиває концепцію *перихорези* у всеосяжну концепцію взаємного проникнення тринітарних Осіб. Ю. Мольтманн доводить, що концепція *перихорези* є найкращим способом зобразити реальні взаємини у триєдиному Богові без ототожнення Трійці з недиференційованою єдністю або дефрагментації єдності до групи з трьох богів.

10. В. Панненберг є богословом із широкими інтелектуальними інтересами. У фокусі його богословського проєкту стоїть завдання подати у сучасному культурному контексті когерентну систему християнської істини, в центрі якої є саморозкриття триєдиного Бога. Контекстом одкровення триєдиного Бога є повнота історичного процесу. В історичному процесі відбувається змагання релігійних традицій, в якому бере участь і християнська традиція. Доктрина про Трійцю в богослов'ї В. Панненберга займає чільне місце не лише у вчені про Бога, але й також у всьому систематичному богослов'ї. В. Панненберг по-новому переосмислює концепцію походження божественних Осіб, застосувавши ідею самодиференціації. Кожна божественна Особа здобуває свою ідентичність від іншої Особи. Взаємна самодиференціація Отця, Сина і Святого Духа складає конкретну форму тринітарних відносин. Самодиференціація тринітарних Осіб створює конкретну ідентичність кожної Особи і створює концептуальну проблему єдності Осіб. В. Панненберг відкидає концепцію єдності Трійці на основі єдиної субстанції, одного суб'єкта. *Перихореза* тринітарних Осіб і монархія Отця є маніфестацією і результатом єдності Трійці, а не її передумовами. В. Панненберг дійшов висновку, що концепція «Духа», яку слід тлумачити категоріями «поля енергії» є фактором єдності тринітарних Осіб. Філософські концепції «дух» і «поле» в тринітарному богослов'ї В. Панненберг висловив біблійним терміном «любов».

11. У другій пол. ХХ ст. тринітарний ренесанс поширився також на американський континент. Студент В. Панненберга Р. Дженсон став одним із піонерів відродження тринітарного богослов'я у Північній Америці. Р. Дженсон критично прочитує християнську богословську традицію, ставлячи під сумнів відповідність традиційних концепцій «позачасовість», «простота», «безсторонність» «субстанційність» християнському розумінню Бога. У конструктивній частині свого богослов'я він пропонує динамічне тринітарне вчення про Бога. Бог Отець є «звідки» божественного життя, Дух Святий є «куди» божественного життя, і Син є простором сьогодення цього життя. Р. Дженсон наполягає на тому, що основною функцією богослов'я є ідентифікація Бога і доктрина про Трійцю виконує це завдання. Християнський Бог має тринітарну ідентичність, Його власне ім'я є «Отець, Син і Дух Святий». Тринітарні Особи є персонажами божественної драми. Персонажі божественної драми постають у такій послідовності: Син, Дух і Отець. Тринітарна драма Бога містить хрест Христа, який є «осьовим моментом», де любов Отця до Сина і послух Сина Отцю досягає кульмінації, в якій Дух Святий піднімає цю любов і послух у вічне живе майбутнє. Р. Дженсон переконаний, що доктрина про Трійцю не є богословською загадкою, навпаки, вона є основою для розв'язання богословських проблем. Доктрина про Трійцю є всеосяжною концептуалізацією євангельської звістки.

12. Видатний сучасний православний богослов І. Зізіулас зробив помітний внесок у рух відродження доктрини про Трійцю у сучасному західному богослов'ї. Книга І. Зізіуласа «Буття як спілкування» вважається одним із визначальних внесків у тринітарне богослов'я і богослов'я «особистості». І. Зізіулас доводить, що каппадокійці трансформували «особу» в конститутивний елемент буття і зробили революцію в онтології, поєднавши онтологічний термін «іпостась» і соціологічну концепцію «особа». Слово «особа» стало онтологічним терміном, який описує фундаментальну природу буття. Концепція «буття» стала реляційною: існувати і перебувати у стосунках стало ідентичним. Спираючись на християнську антропологічну концепцію *imago Dei* та еклезіологічну концепцію «спілкування», І. Зізіулас сформував тринітарну концепцію «тринітарного персоналізму». Персоналістичний термін каппадокійців *prosopon* став онтологічною категорією, яка визначає подальшу долю «реляційної онтології» християнського богослов'я.

13. К. Лакунья вбачає основну концептуальну проблему традиції християнського богослов'я в розмежуванні іманентної Трійці та ікономії спасіння. Розв'язання цієї проблеми вона вбачає в поверненні тринітарної рефлексії від спекуляцій про іманентну Трійцю до рефлексії про Трійцю як таємницю спасіння. Ікономічна Трійця повинна стати у центрі уваги християнської спільноти, тому що вона вказує на зв'язок триєдиного Бога зі спасінням і християнським життям. К. Лакунья розвиває послідовне богослов'я реляційності божественних Осіб і доводить, що спілкування з Богом може бути лише особистим. Вона також формулює по-новому зміст атрибутів Бога, беручи за основу реляційну онтологію тринітарних Осіб. З перспективи онтології спілкування, вона критикує всі форми ієрархії і зловживання владою. У підсумку К. Лакунья доводить, що богослов'я – це доксологія, дискурс прославлення Бога. Літургія, молитва та інші форми доксології є найкращим способом говорити про Бога і з Богом.

14. У богословській традиції сучасних євангельських церков доктрина про Трійцю не була в фокусі уваги. Однак в останні десятиліття ХХ ст. з'явилися окремі дослідження на тему тринітарного богослов'я. Тринітарний синтез М. Еріксона є помітним внеском у дискусію щодо доктрини про Трійцю в євангельському середовищі. М. Еріксон залучає Біблію, богословську традицію і метафізику як джерела для створення свого тринітарного синтезу. Він намагається уникнути крайнощів східної та західної богословських традиції і пропонує третій шлях, утверджуючи одночасно єдність Бога і Трійцю Осіб, які поєднані *перихорезою*. За прикладом ранніх богословів М. Еріксон добирає декілька аналогій для ілюстрації єдності і потрійності Осіб у Трійці. У реляційному тринітаризмі, який він розвиває, М. Еріксон вбачає потенціал для формування суспільства взаємин та рівноправної взаємодії. З образу Трійці він виводить ідею взаємного послуху і рівноправного спілкування.

14. Т. Торренс бачив зовнішню концептуальну проблему взаємодії богослов'я і науки. Він шукав точки перетину між богослов'ям і природничими науками і вибудовував спільну платформу для продуктивної взаємодії цих типів дискурсу. Одним з основних здобутків його діяльності є послідовний розвиток тринітарного богослов'я. До формування доктрини про Трійцю Т. Торренс теж застосовує

триступеневу наукову методологію, за якою пізнання починається з досвіду, проходить стадію створення наукової теорії, і завершується формуванням вищої логічної єдності. Богословська наука спирається на релігійний досвід в Євангелії і житті церкви на доксологічному рівні, проходить через аналіз самоодкровення Бога в історії через Ісуса Христа, це веде до формування концепції ікономічної Трійці (теологічний рівень) і завершується формуванням іманентної Трійці, онтологічної концепції триєдиного Бога, яким Він є у вічності (вищий теологічний рівень). Патристичний термін «одноістотність» (*homoousion*) Т. Торренс використовує, щоб пояснити внутрішньотринітарні відносини у Трійці, а також легітимізувати знання про Бога через Ісуса Христа.

15. Ренесанс доктрини про Трійцю у ХХ ст. є помітним і резонансним явищем в історії християнського богослов'я. Його вплив позначився на всіх сферах богослов'я і церковного життя. Еклезіологія не залишилася поза сферою впливу тринітарного богослов'я. Еклезіологічна концепція М. Вольфа є яскравим прикладом інтеграції доктрини про Трійцю у вчення про церкву. М. Вольф закладає основи еклезіології, ґрунтуючись на концепції першого баптиста Дж. Сміта про те, що церква – це спільнота віруючих людей, які зібралися в ім'я Ісуса Христа. Тринітарну основу своєї еклезіології М. Вольф розвиває в діалозі та полеміці з двома видатними теологами римо-католицької та православної еклезіології Й. Ратцінгером та І. Зізіуласом. Й. Ратцінгер закладає в основу єдності Трійці єдність божественної сутності. Він екстраполює цю концепцію на церкву і вбачає її єдність в єдності вселенської церкви в Римі. І. Зізіулас вважає, що єдність Трійці обґрунтовується Особою Бога Отця, а в церкві об'єднувальним фактором є особа єпископа в євхаристійній спільності. М. Вольф обирає й обґрунтовує іншу стратегію, порівнюючи Трійцю і церкву, він вбачає єдність Трійці в перихоретичній єдності божественних Осіб. Церква має поліцентричний характер, її єдність творять віруючі, наділені дарами Святого Духа.

16. Відродження та розвиток тринітарного богослов'я спонукали окремих богословів пов'язати триєдність Бога і людське суспільство. Бразильський римо-католицький богослов Л. Бофф виділяється у своїх зусиллях продемонструвати безпосередній зв'язок між реляційністю тринітарних Осіб Трійці та ідеальною людською спільнотою. Він належить до богословської школи «теології визволення», проте його методологія відрізняється від інших представників цієї школи, які обирають «метод знизу». Л. Бофф обирає «метод згори». Доктрина про триєдиного Бога є його соціальною та еклезіологічною програмою. Бог Отець є джерелом визволення, Бог Син – посередником визволення і Дух Святий – рушійною силою визволення. Тринітарна соціальна концепція Л. Боффа має практичні наслідки визволення та формування особистості, церкви і суспільства. Основу та рушійний мотив для визволення та формування окремої людини, суспільства і церкви він вбачає в перихоретичній спільноті божественних Осіб Трійці. Сліди Трійці в особистості окремої людини виявляються в таємничості та глибині її психіки (Отець), її раціональності і мудрості (Сині), та її любові (Дух). Життя сім'ї також вказує на її архетип – Трійцю. Людське суспільство з відбитками Трійці також має орієнтуватись на свій прототип – Трійцю. Перихоретична спільність Отця, Сина і

Святого Духа накладає свій відбиток на суспільство, передаючи йому свої особливі характеристики: відкритість, інтеграцію та різноманітність. І, зрештою, церква – це місце, де таємниця божественної Трійці виявляє себе найбільш красномовно. Церква – це першочерговий символ триєдиного Бога. Церква втілює тринітарне бачення і є рівноправною спільнотою, самовідданим служінням один одному, відкритим колом з розкритими обіймами для всіх людей.

17. Християнське богослужіння є важливою сферою християнської практики, де вплив доктрини про Трійцю є очевидним. Християнські богослови розуміють, що найбільш важливим є питання, не в який спосіб слід поклонятися Богові, а якому Богові слід поклонятися. Богослови виділяють дві форми богослужіння: унітарне і тринітарне. В унітарному богослужінні люди поклоняються Богові. У тринітарному богослужінні спільнота віруючих бере участь через натхнення Духа Святого у спілкуванні втіленого Бога Сина з ініціатором спасіння Богом Отцем. Тринітарна модель відносин між Богом і людиною створює основу для тринітарного типу богослужіння. За цією моделлю, богослужіння є даром триєдиного Бога. В центрі тринітарного богослужіння не стоїть релігійний досвід віруючих, їхня віра, їхнє покаєння або їхнє рішення. Основою тринітарного богослужіння є унікальні відносини між Ісусом та Небесним Отцем. Христос постає перед віруючими як Син, який живе життям спілкування та єдності з Отцем у Святому Духові і приводить людей через Духа до Отця. Дух Святий залучає людей в поклоніння Христа Небесному Отцю. Дух робить людей спроможними поклонятися Богу і готує їх серця до поклоніння. Кожен аспект поклоніння, проповіді, молитви, таїнств має залучати християн до прославлення Бога на основі того, що Бог вже зробив для людей і усього творива.

19. В останні десятиліття тринітарне богослов'я також проникає у сферу місіології. Тринітарна концепція *missio Dei* вказує на те, що місія не є лише завданням для церкви, а передусім ділом триєдиного Бога. Місія має основу в Трійці та відображає природу, волю і діяльність Отця, Сина і Духа. У місії триєдиного Бога Бог є Тим, хто посилає, є посланим і є Тим, хто приходить. Бог є Богом місії. Посилання Сина і Духа Святого у створений світ є найвищим вираженням божественної місіонерської активності. Реальна божественна таємниця місії полягає у приході і втіленні Сина, який посланий Отцем, є змістом цієї місії, надихається Духом і посилає Духа. Концепція *missio Dei* розглядає місію передусім як діяльність триєдиного Бога, проте це не означає, що Бог робить усе, а люди не можуть і не роблять нічого. У світлі *missio Dei* триєдиного Бога як основи й агента місії люди покликані та споряджені Богом стати живим знаряддям в Божій особливій місії і стати її учасниками. Розуміння місії як діла Отця, Сина і Святого Духа допомагає будь-якому руху за ріст церкви уникнути поверховості і надто великого наголосу на людських методах здійснення місіонерської роботи. Тринітарне розуміння місії дає можливість християнину бути готовим до діалогу, проповідувати і вчитися, давати і приймати, ставити питання і слухати відповіді.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Федір Стрижачук. *Ренесанс доктрини про Трійцю у богослов'ї ХХ ст.* Рівне: ПП «Формат-А», 2020. 446 с.

Статті в українських наукових фахових виданнях:

1. Стрижачук Ф. В. Основні мотиви тринітарного богослов'я Юргена Мольтмана. *Вісник Львівського університету*. Серія: філос.-політолог. студії. 2018. Вип. 20. С. 94–100.
2. Стрижачук Ф. В. Тринітарна історія як джерело для доктрини про Трійцю Юргена Мольтмана. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 137. С. 170–173.
3. Стрижачук Ф. В. Доктрина про Трійцю у богослов'ї Юргена Мольтмана. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 138 (2). С. 32–35.
4. Стрижачук Ф. В. Доктрина про Трійцю у добу магістерської протестантської реформації. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 147 (8), Ч. 2. Філософські науки. С. 157–160.
5. Стрижачук Ф. В. Тринітарна термінологія у сучасному богослов'ї. *Науковий вісник НУБіП України*. Серія: гуманітарні студії. 2018. № 295. С. 95–101.
6. Стрижачук Ф. В. Тринітарне богослов'я Кетрін Маурі Лакугни. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. 2019. Вип. 40 (53). С. 77–85.
7. Стрижачук Ф. В. Доктрина про Трійцю у Фрідріха Шлаермахера. *Вісник Львівського університету*. Серія: філос.-політолог. студії. 2019. Вип. 23. С. 100–106.
8. Стрижачук Ф. В. Унікальність Трійці в міжрелігійному просторі. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 143(2). С. 157–161.
9. Стрижачук Ф. В. Феномен «забуття Трійці» у сучасній християнській церкві. *Практична філософія*. 2019. № 1 (№71). С. 176–180.
10. Стрижачук Ф. В. Відродження доктрини про Трійцю у сучасному богослов'ї. *Гілея*. 2019. №150 (11). С. 122–125.
11. Стрижачук Ф. В. Доктрина про Трійцю у радикальних реформаторів і антитринітарні рухи. *Практична філософія*. 2019. № 3. С. 197–203.
12. Стрижачук Ф. В. Початок забуття Трійці: тринітарне богослов'я Августина. *Вісник Львівського університету*. Серія: філософські науки. 2019. Вип. 23. С. 69–75.
13. Стрижачук Ф. В. Тринітарне богослов'я Карла Барта. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. Т. 11. Вип. 2 (24). 2019. С. 30–36.
14. Стрижачук Ф. В. Тринітарне одкровення в богослов'ї Карла Барта. *Вісник Львівського університету*. Серія: філос.-політолог. студії. 2019. Вип. 25. С. 78–84.

15. Стрижачук Ф. В. Єдність триєдиного Бога та концепція перихорези у богослов'ї Юргена Мольтмана. *Практична філософія*. 2019. № 2 (№ 72). С. 176–181.
16. Стрижачук Ф. В. Трійця як ідеал для особистості, суспільства і церкви: теологія визволення Боффа. *Практична філософія*. 2019. № 4 (74). С. 183–188.
17. Стрижачук Ф. В. Базова аксіома тринітарного богослов'я Карла Ранера. *Гілея*. 152. С. 214–219.
18. Стрижачук Ф. В. Формування віросповідних формул у новозавітний період. *Практична філософія*. 2020. № 1 (№75). С. 186–194.
19. Стрижачук Ф. В. Тринітарна еклезіологія Мирослава Вольфа. *Multiversum. Philosophical almanac*. 2019. Issue 5–6 (special) DOI 10.35423/2078-8142.2019.5-6.11

Статті у зарубіжних фахових виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз:

20. Stryzhachuk F. V. The concept of perichoresis in Moltmann's Trinitarian theology. *Modern Science*. Praha. 2020. № 1. С. 89–98.
21. Стрижачук Ф. В. Полемічні аспекти тринітарного богослов'я К. Барта: концепція «Образів буття» і «filioque». *Європейський філософський та історичний дискурс*. Прага, 2020. Вип. 6. № 1. С. 170–176. DOI: 10.46340/ephd.2020.6.1.25
22. Стрижачук Ф. В. Missio Dei і місія християнської церкви. *Європейський філософський та історичний дискурс*. Прага, 2020. Том 6. № 2, С. 80–87. Doi: 10.46340/ephd.2020.6.2.11.
23. Стрижачук Ф. В. Триєдиний Бог в науковому богослов'ї Томаса Торранса. *Przeгляд Naukowy*. Lublin, 2019. №10 (63). С. 37–49.
24. Стрижачук Ф. В. Историческое развитие доктрины о Троице. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal)*. Warszawa, 2020. № 59, part. 3. С. 39–44.
25. Стрижачук Ф. В. Тринітарний персоналізм Іоанна Зізіуласа. Власть и общество (История, Теория, Практика): научный журнал. Тбилиси, 2020. № 1 (53). С. 127–139.
26. Stryzhachuk, Fedir. Singular, Binary and Trinitarian Creedal Formulas in the New Testament. *Theological Reflections*. 2020. № 24. P. 155–168.
27. Strizhachuk Fedor. Myšlenka na Boha, řeč o Bohu a koherence doktrinálních ustanovení ve filozofickém teismu Richarda Swinburna. *Moderní Věda*. 2017. №5. С.130–136.

Статті в інших наукових збірниках:

28. Стрижачук Ф. В. Доктрина про Трійцю як концептуальний інструмент розв'язання доктринальних і практичних проблем ранньої церкви. *Богомыслие*. 2020. № 27. С. 42–60.
29. Стрижачук Ф. В. Доктрина про Трійцю та християнська унікальність. *Богомыслие*. 2019. № 25. С. 8–18.

30. Стрижачук Ф. В. История христианской мысли Пауля Тиллиха в контексте его богословия. *Богомыслие*. 2017. № 21. С. 264–274.
31. Стрижачук Ф. В. Екзистенційний вимір Реформації з точки зору богослов'я Пауля Тіллиха. *Реформація і трансформація суспільства: досвід минулого і виклики сучасності*: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (8–9 грудня 2017 р., Львів). Львів: Львівський Національний медичний університет імені Данила Галицького, 2017. С. 170–171.

АНОТАЦІЯ

Стрижачук Ф. В. Ренесанс доктрини про Трійцю у сучасному західному богослов'ї. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.14 – богослов'я. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України. – Київ, 2020.

У дисертації вперше у вітчизняному богослов'ї здійснено цілісне комплексне дослідження відродження доктрини про Трійцю в західному богослов'ї ХХ ст.

Встановлено, що доктрина про Трійцю є ключовою доктриною християнської богословської традиції. Християнське вчення про Бога як Трійцю є унікальним і виділяє християнство з-поміж світових та національних релігій та філософських концепцій Бога. Однак воно може слугувати майданчиком для діалогу з іншими релігійними традиціями. У перші століття формування християнського богослов'я доктрина про Трійцю була ключовою доктриною у розв'язанні богословських і практичних проблем. Проте після формування і утвердження в патристичний період богослов'я доктрина про Трійцю не здобула належної уваги, вона почала відходити на маргінальні позиції богословського дискурсу, а в ХІХ ст. відбувся її глибокий занепад. Маргіналізація доктрини про Трійцю поширилася на церковне життя.

У ХХ ст. в християнському богослов'ї відбувся ренесанс доктрини про Трійцю. Його ініціаторами були Карл Барт і Карл Ранер. Вони заново відкрили важливість доктрини про Трійцю і зробили її центром і конститутивною передумовою християнського богослов'я. К. Ранер викривав «антитринітарну сором'язливість» і закликав повернути доктрині про Трійцю належне місце. Розвиток доктрини про Трійцю в богослов'ї Ю. Мольтманна, В. Панненберга, Р. Дженсона, І. Зізіуласа та інших в другій пол. ХХ ст. став зенітом тринітарного богослов'я. У богослов'ї Ю. Мольтманна розвивається соціальна концепція Трійці, яка надалі стає домінантною концепцією в тринітарному богослов'ї. Соціальна концепція Трійці робить наголос на трьох божественних Особах, а єдність Трійці стає концептуальною проблемою, яка вирішується впровадженням ідеї перихоретичної єдності Отця, Сина і Духа. Тринітарне богослов'я В. Панненберга розвивається в широкому історичному контексті. В. Панненберг переосмислює концепцію походження божественних Осіб, застосувавши ідею самодиференціації, за якою кожна божественна Особа отримує свою ідентичність від іншої Особи. Для концептуалізації єдності Трійці він вводить концепції «дух», «силове поле» і «любов». Р. Дженсон критикує статичні метафізичні категорії «позачасовість», «простота» «субстанція» і пропонує динамічне тринітарне вчення про Бога.

Доктрина про Трійцю – це ідентифікація християнського Бога. Отець, Син і Дух є персонажами божественної драми. Православний богослов І. Зізіулас, спираючись на тринітарний персоналізм Отців-каппадокійців, розвинув реляційну онтологію, яка пояснює природу Бога, церкви і людини. К. Лакунья критикує розмежування між теологією та ікономією і вважає Трійцю таємницею спасіння. М. Еріксон вводить доктрину про Трійцю в дискусії євангельських богословів, залучаючи Біблію, богословську традицію і метафізику як інструменти для створення тринітарного синтезу. Т. Торранс створює онтологічну концепцію Трійці, спираючись на триступеневу наукову методологію.

Ренесанс тринітарного богослов'я став не лише надбанням теоретичних спекуляцій про Бога, доктрина про Трійцю стала парадигмою для інших сфер богослов'я і християнських практик. Тринітарне богослов'я активно інтегрується в еклезіологію. М. Вольф вступає в діалог із католицькими, православними і протестантськими богословами і створює євангельський тип еклезіології, в якій Трійця є прообразом для церкви. Богослов визволення Л. Бофф застосовує соціальну концепцію Трійці не лише як прообраз для церкви, але також і для формування окремої особистості і цілого суспільства. Практика богослужіння також зазнала впливу доктрини про Трійцю і усвідомлює свою тринітарну природу. У тринітарному богослужінні спільнота віруючих, натхненна Святим Духом, бере участь у спілкуванні Отця і Сина. Богослужіння є даром триєдиного Бога. Місія теж є не лише завданням церкви. Посилання Богом Отцем Сина і Духа у світ є парадигмальним вираженням божественної місіонерської дії. Концепція *missio Dei* триєдиного Бога розглядає місію передусім як діло Бога і запрошує церкву долучитися до цієї місії.

Ключові слова: богослов'я, тринітарне богослов'я, доктрина про Трійцю, богословська традиція, К. Барт, К. Ранер, Ю. Мольтманн, В. Панненберг, Р. Дженсон, І. Зізіулас, К. Лакунья, М. Вольф, Л. Бофф, церква, еклезіологія, богослужіння, місія, політичне богослов'я.

АННОТАЦІЯ

Стрижачук Ф. В. Ренессанс доктрини о Троице в современном западном богословии. - Квалификационная научный труд на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук по специальностям 09.00.14 – богословие. Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова Министерства образования и науки Украины. – Киев, 2020.

Доктрина о Троице является ключевой доктриной христианской богословской традиции. Христианское учение о Боге как Троице является уникальным, и оно выделяет христианство среди мировых и национальных религий и философских концепций Бога. Однако оно может служить площадкой для диалога с другими религиозными традициями. В первые века формирования христианского богословия доктрина о Троице была ключевой доктриной в решении богословских и практических проблем. Однако после формирования и утверждения в

патриотической период богословия доктрина о Троице не получила должного внимания, она начала отходить на маргинальные позиции богословского дискурса, а в XIX веке произошел ее глубокий упадок. Маргинализация доктрины о Троице распространилась на церковную жизнь.

В XX веке в христианском богословии состоялся ренессанс доктрины о Троице. Его инициаторами были Карл Барт и Карл Ранер. Они заново открыли важность доктрины о Троице и сделали ее центром и конститутивной предпосылкой христианского богословия. К. Ранер обличал «антитринитарную застенчивость» и призывал вернуть доктрине о Троице надлежащее место. Развитие доктрины о Троице в богословии Ю. Мольтмана, В. Панненберга, Р. Дженсона, И. Зизиуласа и др. во второй половине XX века стало зенитом тринитарного богословия. В богословии Ю. Мольтмана развивается социальная концепция Троицы, которая в дальнейшем становится доминантной концепцией в тринитарном богословии. В социальной концепции Троицы акцент делается на трех божественных Лицах, а единство Троицы становится концептуальной проблемой, решаемой введением идеи перихоретического единства Отца, Сына и Духа. Тринитарное богословие В. Панненберга развивается в широком историческом контексте. В. Панненберг переосмысливает концепцию происхождения божественных Лиц, применив идею самодифференциации, по которой каждое божественное Лицо получает свою идентичность от другого Лица. Для концептуализации единства Троицы он вводит концепции «дух», «силовое поле» и «любовь». Р. Дженсон критикует статические метафизические категории «вневременность», «простота» «субстанция» и предлагает динамическое тринитарное учение о Боге. Доктрина о Троице – это идентификация христианского Бога. Отец, Сын и Дух являются персонажами божественной драмы. Православный богослов И. Зизиулас, опираясь на тринитарный персонализм Отцов-каппадокийцев, развил реляционную онтологию, которая объясняет природу Бога, церкви и человека. К. Лакунья критикует разграничения между теологией и икономией и считает Троицу тайной спасения. М. Эрикссон вводит доктрину о Троице в богословские дискуссии евангельских богословов, привлекая Библию, богословскую традицию и метафизику как инструменты для создания тринитарного синтеза. Т. Торранс создает онтологическую концепцию Троицы, опираясь на трехступенчатую научную методологию.

Ренессанс тринитарного богословия стал не только достоянием теоретических спекуляций о Боге, доктрина о Троице стала парадигмой для других сфер богословия и христианских практик. Тринитарное богословие активно интегрируется в экклесиологию. М. Вольф вступает в диалог с католическими, православными и протестантскими богословами и создает евангельский тип экклесиологии, в котором Троица является прообразом для церкви. Богослов освобождения Л. Бофф применяет социальную концепцию Троицы не только как прообраз для церкви, но и для формирования отдельной личности и всего общества. Практика богослужения также находится под влиянием доктрины о Троице и осознает свою тринитарную природу. В тринитарном богослужении сообщество верующих, воодушевленное Святым Духом, участвует в общении Отца и Сына.

Богослужение является даром триединого Бога. Миссия тоже является задачей не только церкви. Посылание Богом Отцом Сына и Духа в мир является парадигмальным выражением божественного миссионерского действия. Концепция *missio Dei* триединого Бога рассматривает миссию в первую очередь как дело Бога и приглашает церковь присоединиться к этой миссии.

Ключевые слова: богословие, тринитарное богословие, доктрина о Троице, богословская традиция, К. Барт, К. Ранер, Ю. Мольтманн, В. Панненберг, Р. Дженсон, И. Зизиулас, К. Лакунья, М. Вольф, Л. Бофф, церковь, эkkлесиология, богослужение, миссия, политическое богословие.

ANNOTATION

Strizhachuk FV Renaissance of the doctrine of the Trinity in modern Western theology. - Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialties 09.00.14 – Theology. MP Drahomanov National Pedagogical University of the Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2020.

The doctrine of the Trinity is a key doctrine of the Christian theological tradition. The Christian doctrine of God as the Trinity is unique, and it distinguishes Christianity from world and national religions and philosophical concepts of God. However, it can serve as a platform for dialogue with other religious traditions. In the first centuries of the formation of Christian theology, the doctrine of the Trinity was a key doctrine in solving theological and practical problems. However, after the formation and endorsement of the doctrine in the patristic period, the doctrine of the Trinity did not receive due attention, it began to move to the marginal positions of theological discourse, and in the 19th century its deep decline occurred. The marginalization of the doctrine of the Trinity has spread to the church life.

In the twentieth century in Christian theology, the renaissance of the doctrine of Trinity took place. Its initiators were Karl Barth and Karl Rahner. They rediscovered the importance of the doctrine of the Trinity and placed it as a center and constitutive premise of Christian theology. K. Rahner criticized “anti-trinitarian shyness” and called for the return of the doctrine of the Trinity to its proper place. The development of the doctrine of the Trinity in the theology of J. Moltmann, W. Pannenberg, R. Jenson, J. Zizioulas and others in the second half of the twentieth century became the zenith of trinitarian theology. In the theology of J. Moltmann, the social concept of the Trinity has been developed, which later becomes the dominant concept in trinitarian theology. In the social concept of the Trinity the emphasis is on three divine Persons, and the unity of the Trinity becomes a conceptual problem, it is solved by introducing the idea of perichoretic unity of the Father, the Son, and the Spirit. The trinitarian theology of W. Pannenberg has been developed in a wide historical context. W. Pannenberg reconstructed the concept of the origin of divine Persons, applying the idea of self-differentiation, according to which each divine Person receives his identity from another Person. To conceptualize the unity of the Trinity, he introduces the concepts of “spirit”, “force field” and “love”. R. Jenson criticizes the static metaphysical categories of “timelessness”, “simplicity” and “substance” and offers a dynamic trinitarian doctrine of God. The doctrine of the Trinity is the identification of the

Christian God. The Father, the Son, and the Spirit are the characters of the divine drama. The Orthodox theologian J. Zizioulas, relying on the Trinitarian personalism of the Cappadocian Fathers, developed a relational ontology that explains the nature of God, the church and humanity. C. LaCugna criticizes the distinction between theology and economy and considers the Trinity as a mystery of salvation. M. Erickson introduces the doctrine of the Trinity into the theological discussions of evangelical theologians employing the Bible, theological tradition and metaphysics as tools for creating a trinitarian synthesis. T. Torrance creates the ontological concept of the Trinity using a three-stage scientific methodology.

The renaissance of trinitarian theology does not belong to the theoretical speculations about God, the doctrine of the Trinity has become to be the paradigm for other areas of theology and Christian practices. Trinitarian theology is actively integrating into ecclesiology. M. Volf enters into dialogue with Catholic, Orthodox and Protestant theologians and creates an evangelical type of ecclesiology in which the Trinity is an archetype for the church. Liberation theologian L. Boff uses the social concept of the Trinity not only as a prototype for the church, but also for the formation of a personality and the whole society. The practice of worship is also influenced by the doctrine of the Trinity and it is aware of its trinitarian nature. In Trinitarian worship, a community of believers inspired by the Holy Spirit participates in the fellowship of the Father and the Son. The worship is a gift from the triune God. Mission is also not only the task of the church. The sending of the Son and the Spirit by the Father to the world is a paradigm expression of divine missionary action. The concept of *Missio Dei* considers the mission in the first place as the work of God and invites the church to join the mission.

Keywords: theology, trinitarian theology, doctrine of the Trinity, theological tradition, K. Barth, K. Rahner, J. Moltmann, W. Pannenberg, R. Jenson, J. Zizioulas, K. LaCugna, M. Volf, L. Boff, church, ecclesiology, worship, mission, political theology.